

УДК 94(4)“1901/1914”:37.013.2(=162.1)+(477.41)

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЯКІВ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статтю присвячено культурно-освітньому життю поляків у Київській губернії на початку ХХ ст.: діяльності польських шкіл, преси, театру, громадських організацій у контексті збереження національних традицій. Основою джерельної бази дослідження є вперше запроваджені до наукового обігу документи фонду «Канцелярія Київського цивільного губернатора» (ф. 2) Державного архіву Київської області. Особливу увагу приділено вивченню київської періодичної преси, зокрема газет «Dziennik Kijowski», «Głos Kijowski», «Goniec Kijowski», «Киевская мысль». Студіювання внеску поляків у культурно-освітній розвиток Київської губернії сприяє науково-теоретичному осмисленню специфіки польського національно-визвольного руху в Російській імперії, значення «польського питання» в російській державній політиці, процесів взаємодії національних спільнот, міжкультурної комунікації, зрештою — з'ясуванню впливу поляків на національно-політичні процеси, модернізацію суспільних інститутів, становлення громадянського суспільства. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного дослідження громадсько-політичного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. та міжнародних протиріч напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: поляки, Київська губернія, громадсько-культурна діяльність, міжкультурна комунікація.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE POLES IN KYIV GOVERNORATE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The article deals with cultural and educational life of the Poles in Kyiv governorate in the early twentieth century: activities of Polish schools, press, theater, public organizations in the context of national traditions preservation. The documents of fund «Kyiv civilian governor's chancellery» (f. 2) of State Archive of the Kyiv region, introduced for the first time into scientific circulation, are the basis of this study. The article focuses on examining Kyiv periodical press, including the newspapers «Dziennik Kijowski», «Głos Kijowski», «Goniec Kijowski», «Kievskaja mysl'». The study of Poles contribution to Kyiv governorate's cultural and educational development promotes understanding of Polish national liberation movement in the Russian Empire, importance of the «Polish problem» in Russia's state policy, national communities' interactions, intercultural communication, lastly — clarification of Poles influence on national and political processes, modernization of public institutions, building civil society. Analysis of ethnonational factor in political process and interstate relations is particularly relevant within the context of a comprehensive study on social and political development of the Russian Empire in the early twentieth century and international controversies on the eve of World War I.

Keywords: Poles, Kyiv governorate, socio-cultural activities, intercultural communication.

У контексті широкого комплексу проблем польського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, місця й ролі «польського питання» в міжнародних відносинах і російській державній політиці, становища католицької церкви, українсько-польських культурних взаємовпливів особливого значення набуває об'єктивне відтворення історичної долі польської громади на теренах Київської губернії, унікального досвіду збереження національних традицій і розвитку міжкультурного діалогу.

Реконструкція багатогранних процесів історико-культурного взаємопроникнення й взаємозбагачення різних народів відкриває шлях до більш глибокого науково-теоретичного осмислення етнічних проблем історичного розвитку. Необхідною передумовою відтворення цілісної панорами історичного минулого польського й українського народів є вивчення етнокультурного аспекту українсько-польських взаємин, внеску поляків у науково-освітній і мистецький розвиток краю. Конкретно-історичне дослідження просвітницької діяльності польської громади Київської губернії сприяє концептуальному осягненню розвитку й взаємодії націо-

нальних спільнот, проблеми взаємин із панівною нацією на тлі офіційного внутрішньополітичного курсу держави. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного студіювання громадсько-політичного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. та міжнародних протиріч напередодні Першої світової війни.

Розвиток теоретико-методологічної бази досліджень, запровадження до наукового обігу широкого масиву історичних джерел, поглиблення інтересу до етнонаціональних студій зумовили появу впродовж 1990–2000-х рр. низки важливих праць вітчизняних учених І.Т. Лісевича, В.І. Палієнка, Н.Ю. Громакової, Н.А. Сейко, О.А. Буравського, Н.О. Щербак, О.Я. Калакури, Т.Б. Гладченко, Ю.К. Рудакової та ін., що проливають світло на цілий комплекс питань українсько-польських зв'язків, місце й роль поляків у культурно-історичному просторі України¹. У контексті розкриття значення громадсько-культурної діяльності поляків на українських землях, що підсилювалося їхнім високим освітнім цензом, а також висвітлення проблем збереження духовних традицій і національної ідентичності на тлі державної політики Російської імперії, відтворення особливостей повсякденного життя становлять інтерес дослідження зарубіжних авторів К. Дунець «Teatr polski w Kijowie 1912–1918». W: «Dzieje teatru polskiego. Teatr polski w latach, 1890–1918. Zabór rosyjski», t. 2 (Warszawa, 1988); Д. Бовуа «Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy 1863–1914». W.: «Europa nieprowincjonalna» / K. Jasiewicz (red.) (Warszawa, 1999); Л. Заштовта «Polskie szkoły ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914». W: «Rozprawy z Dziejów Oświaty» (1990, t. XXXIII); Т. Зенкевича «Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918» (Olsztyn, 1990); Т. Епштейна «Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku» (Warszawa, 1998), «Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.» (Warszawa, 2005); К. Рендзінського «Tajna i jawna oświata polska na Ukrainie w końcu XIX i na początku XX wieku». W: «Polsko-Ukraiński Rocznik» (2006, t. 8); П. Горбатовського «Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918» (Kraków, 2009). Серед останніх студій з історії польської громади Києва вирізняється фундаментальна праця М. Коженювського «За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках» (К., 2015), основу джерельної бази якої складає великий пласт вперше запроваджених до наукового обігу документів архівів Києва, Варшави, Кракова. Реконструкції цілісної картини багатоманітного етнокультурного розвитку Києва сприяє здійснене М. Коженювським комплексне дослідження процесу формування київ-

ського центру польської національної ідентичності через призму діяльності громадських організацій, науково-освітніх і культурно-мистецьких осередків, періодичних видань.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей культурно-освітнього розвитку поляків у межах Київської губернії початку ХХ ст. на прикладі діяльності польських шкіл, преси, театру, громадських організацій у контексті боротьби за збереження національних традицій. Задля реалізації поставленої мети вивчено і запроваджено до наукового обігу документи фонду «Канцелярія Київського цивільного губернатора» (ф. 2) Державного архіву Київської області: офіційне листування з керівництвом Київського навчального округу й Київського охоронного відділення, з мировими посередниками, рапорти повітових ісправників, акти й протоколи станових приставів щодо виявлення нелегальних польських шкіл, тощо. Приділено увагу дослідженню матеріалів київської періодичної преси, на сторінках якої віддзеркалено різноманітні аспекти культурного розвитку польської громади (газети «Dziennik Kijowski», «Głos Kijowski», «Goniec Kijowski», «Киевская мысль»).

Російська революція 1905–1907 рр. зумовила посилення впливу ліберальних цінностей, соціально-психологічні трансформації у контексті актуалізації демократичних світоглядних орієнтирів, передусім ідей свободи й недоторканності особи, свободи совісті, концепції державно-правового реформування, переходу від самодержавного до конституційного правління. На тлі суспільно-політичних перетворень зростало значення видавничої справи, періодичного друку. Відповідно до «Именного высочайшего указа правительствующему Сенату о временных правилах о повременных изданиях» від 24 листопада (7 грудня) 1905 року проголошувалося скасування попередньої як загальної, так і духовної цензури періодичних видань. Водночас відбувалося розширення мережі періодичної преси, утвердження соціально-інформаційної і просвітницької ролі польськомовних видань. Серед розмаїття польських газет, що на початку ХХ ст. видавалися в Києві, за тематичною спрямованістю, географією висвітлюваних подій особливий інтерес становить суспільно-політичне, економічне й літературне періодичне видання «Głos kijowski» (1906–1907). Інформаційна політика редакції газети відображена в її постійних рубриках: «W Królestwie Polskiem», «Z Cesarstwa», «Z Miasta», «Z Warszawy», «Ze Lwowa» «Korespondencya z prowincyi», «Przegląd polityczny», «Z życia «parlamentarnego», «Z Uniwersytetu», «Z Teatrów» тощо. Аналіз статей рубрики «Kronika Ukrainśka» засвідчує внесок цього періодичного видання у справу популяризації відомостей про події українського громадсько-культурного життя, що справляли вплив на формування ціннісно-світоглядних засад суспільного розвитку. 14 березня

1906 року в газеті «Głos kijowski» було здійснено огляд української преси. Він розпочинався згадкою про закриття (після виходу п'ятого номеру) щотижневої україномовної газети «Хлібороб», що видавалася від листопада 1905 року в м. Лубни, а також про порушення справи проти її редактора М.М. Шемета, невдалі спроби Є.Х. Чикаленка отримати дозвіл на видання газети «Громадське слово» й журналу «Нове життя», заснування В. Леонтовичем першої щоденної української газети «Громадська думка», видання тижневика «Рідний край» у Полтаві, газет «Народна справа» й «Вісти» в Одесі, місячника «Вільна Україна» й господарського журналу «Українське бджільництво» в Петербурзі, гумористично-сатиричного ілюстрованого тижневика «Шершень» у Києві, часопису «Запоріжжє» в Катеринославі, ініційованої М.І. Міхновським щоденної громадсько-політичної, економічної і літературної газети «Слобожанщина» в Харкові. Редакція «Głos kijowski» приєдналася до акції вшанування українською пресою пам'яті Тараса Шевченка з нагоди річниці його смерті, опублікувавши біографію поета. Наголошувалося, що весь життєвий шлях геніального «батька Тараса» став єдиною смугою переслідувань і страждань, треба було мати велетенський талант, аби не загинути під тягарем такого життя. Завершувалася біографічна замітка транслітерованими рядками з Кобзарєвого «Заповіту» (1845), який помилково названо одним із останніх віршів митця:

«Jak umru, to pochowajcie
Mene u mohyli
Sered stepu szerokocho
Na Wkraini mylij...»

a dalej powiada:

«...I mene w simji wełykij
W simji wilnij, nowij
Ne zabud'te pomianuty
Ne złym tychym słowom !..»²

1906 року на сторінках «Głos kijowski» (№ 101) розміщено статтю, присвячену першому загальному зібранню товариства «Просвіта», що відбулося 25 червня (8 липня) по вул. Бульварно-Кудрявській з участю понад 100 осіб. Відкрив зібрання літературознавець і публіцист, редактор україномовної газети «Громадська думка» Ф.П. Матушевський. Вітальне слово новообраного голови товариства — українського вченого, письменника й громадсько-культурного діяча Б.Д. Грінченка — опубліковано в газеті польською мовою: «...Nastał czas, gdy znów możemy uczynić z naszego centrum kulturalnego światło promienne powagi kulturalnej, co jedynie tylko daje prawo narodowi na miejsce wśród innych narodów...»³.

У своєму виступі Грінченко окреслив план діяльності фундаторів «Просвіти»: створення власної бібліотеки, видавництво книжок, заснування бібліотек у селах, становлення української школи, організація власних філій. Жваве обговорення викликала доповідь українського громадсько-політичного діяча С.М. Шемета, який наголошував на необхідності видання української наукової і публіцистичної літератури, белетристики й поезії задля виховання національної інтелігенції. Популяризацію літератури іноземними мовами, на його думку, варто починати саме з публікації творів про Україну.

Події культурно-освітнього життя Києва знаходили відображення на шпальтах польської газети «Dziennik kijowski». 24 квітня 1907 року це періодичне видання повідомило про нещодавнє загальне зібрання київської «Просвіти», на якому було ухвалене рішення звернутися до української фракції в Думі з проханням внести законопроект про запровадження викладання української мови в усіх школах України, насамперед народних. У зв'язку з цим порушувалося питання щодо налагодження видавництва підручників українською мовою, організації рецензування друкованої літератури. Було погоджено, що взірцем для шкільних підручників мала стати мова класичних творів літераторів підросійської України («literatów rosyjskiej Ukrainy»)⁴. Становить інтерес запроваджена редакцією «Dziennik kijowski» рубрика «Głos wolny», де 13 квітня 1907 року вміщено статтю «Uniwersytet kijowski a mlodzież polska» Ф.-Й. Каменського, присвячену проблемі забезпечення студентам Університету Св. Володимира права на свободу віросповідання, вивчення польської мови, літератури, історії⁵. Викриваючи політику русифікації у сфері освіти, автор наголошував, що для поляків релігія стала національним тавром: хто потерпав за релігію, той ео ірсо зазнавав утисків за польськість. Зазначалося, що в гімназіях учні-католики спершу не відвідували молитву перед заняттями, але згодом керівництво навчальних закладів зобов'язало їх бути присутніми на молитвах і святкових богослужіннях у православних церквах та запровадило покарання для незгодних. У Київському університеті після 1864 року приміщення католицької каплиці було передано під природничий кабінет, а капелана, що викладав теологію, арештовано.

На світанку ХХ ст., незважаючи на імператорський Указ про зміцнення засад віротерпимості від 17 (30) квітня 1905 року, згідно з яким перехід від православ'я до іншого християнського сповідання чи віровчення не підлягав переслідуванню, а також проголошення Маніфестом 17 (30) жовтня 1905 року свободи совісті, не здавала свої позиції гнітюча суспільна атмосфера, що укорінилася в Російській імперії після придушення Польського визвольного повстання 1863–1864 рр. Зі шпальт

періодичної преси не зникли маніпуляції навколо т.зв. «польської загрози»: небезпеки окатоличення й ополячення білоруського та українського населення, економічного тиску й погроз польських поміщиків на адресу православного селянства, планомірного загарбання поляками «західної Росії»⁶.

Культурно-освітнім ініціативам польської громади доводилося пробиватися крізь глухий мур бюрократичних перепон. Зокрема, шляхетне прагнення дворянки А.Ф. Грабовської подарувати дітям із бідних католицьких родин свято, організувавши для них новорічну ялинку в залі київського Клубу велосипедистів, наштовхнулося на відмову київського губернатора: «...оскільки добродійні заклади, що існують у Києві й Київській губернії, надають посильну допомогу бідним дітям, без різниці віросповідання, то я не бачу потреби у влаштуванні ялинки виключно для дітей римо-католицького віросповідання» (січень 1901 р.)⁷. Значно більше пощастило організаторам щорічних польських балів, яким вдалося отримати дозвіл на проведення в лютому 1901 року в залі Київського купецького зібрання танцювального вечора, і всі фінансові витрати взяли на себе його відвідувачі — чоловіки-поляки⁸.

Важливим напрямом громадсько-культурної діяльності поляків у Київській губернії був розвиток шкільництва. Від 1906 року в селі Велика Чернявка Бердичівського повіту з дозволу ксьондза Беліловської римо-католицької парафії функціонувала таємна польська школа, навчання в якій коштувало 1 руб. 50 коп. з особи за весь зимовий період. Особливу увагу привабила 4 стану під час огляду закладу 1909 року привернув той неприпустимий з погляду російських адміністративно-каральних органів факт, що поруч із римо-католиками здобував освіту православний хлопчик П.О. Момаровський, який старанно студіював польський молитовник⁹. 14 вересня 1906 року під патронатом директора Пустоварівського цукрового заводу в с. Мала Сквирка Сквирського повіту відкрито католицьку школу, де вчителькою була Ф. Кругликовська, а розпорядником — ксьондз м. Володарки¹⁰. Засновником польської школи в с. Березянка став ксьондз Топоровського костелу Вержбицький.

1907 року на сторінках київської преси з'явилися оголошення про набір учнів до початкової школи для польських дітей Софії Зукевічової¹¹, до 8-класного жіночого навчального закладу з інтернатом Вацлави Перет'ятковичової¹², а також на заняття з польської мови, історії, французької і німецької мов, гімнастики, рукоділля у приватному будинку Корнелії Байковської по вул. Володимирській, 3¹³.

Однією з визначальних рис польського культурно-освітнього руху початку ХХ ст. стало посилення ролі жіноцтва. Так, 1907 року набуло легального статусу «Товариство жінок-польок у Києві» («Koło kobiet

polek w Kijowie»), що складалося з низки автономних підрозділів: 1) секції самоосвіти; 2) секції виховання; 3) економічної секції, а також секцій культурної праці: 4) у містах і 5) у селах. Метою організації проголошувалося об'єднання польських жінок задля самоосвіти й підняття «етичного та розумового рівня жінки», а також розвиток громадсько-культурної й економічної діяльності. Бюро товариства розміщувалося у квартирі пані Орловської по вул. Лютеранській, 6¹⁴. На час проведення установчого зібрання в листопаді 1907 року ця організація нараховувала 116 членів і фігурувала під назвою «Київський гурток польських жінок». Її річним бюджетом загальні витрати було передбачено в розмірі 3750 руб., з них на організацію близько 40 публічних лекцій і рефератів — 450 руб., на заснування дешевих кухонь для малозабезпечених верств населення — 500 руб., на педагогічну діяльність — 500 руб., на просвітницьку роботу в місті — 2000 руб., у сільській місцевості — 300 руб.¹⁵ Відтак, основний акцент було зроблено на культурницькій діяльності серед городян, наприклад, організації притулків для дітей робітників, початкової освіти для дітей і курсів для дорослих, тощо. На зібранні ухвалили рішення про обрання почесним членом товариства польської письменниці Елізи Ожешко, що надавала підтримку Польському повстанню 1863–1864 рр. Акцентувавши увагу у своїх промовах на домінуючому в суспільстві іронічному ставленні до жіночого руху, учасниці визнали, що «цю помилку необхідно виправити нашому століттю». Водночас київська інтелігенція ініціювала створення в місті відділу варшавського «Польського союзу рівноправ'я жінок» з метою організації публічних лекцій і рефератів, присвячених проблемі соціально-політичного становища жінки¹⁶.

Масштабну просвітницьку діяльність розгорнули товариство «Oświata» і клуб «Ogniwo». Згідно з матеріалами газети «Киевская мысль», у листопаді 1907 року в клубі «Ogniwo» відбулася лекція М. Шукевича, присвячена розвитку й значенню Кракова¹⁷, у грудні — Т. Загорського «Stanisław Wyśpiański jako poeta»¹⁸, у січні — колишнього редактора газети «Głos Kijowski» А. Сливинського на тему «Adam Mickiewicz i jego "Oda do młodości"»¹⁹. Завершення театрального сезону Києва 1907 року позначене яскравою мистецькою подією, презентованою у пресі під заголовками «Klub Polski Ogniwo», — комедією у 3-х актах М. Балуцького «Dom otwarty»²⁰.

Упродовж жовтня 1907 року на сцені Малого театру Крамського під художнім керівництвом відомого польського драматурга М. Гавалевича колектив Малого варшавського театру представив київській публіці спектаклі «Dzień zaduszny», «Klub Ibsena», «Maż tymczasowy», «Instynkt», «Podczłowiek», «Moralność Pani Dulskiej»²¹. Завершальним акордом київ-

ських гастролей Малого варшавського театру стали вистави за мотивами творів Е. Ожешко «Cham» (1888) та В. Пежинського «Aszantka» (1906)²².

Делегати всіх польських організацій і товариств Києва 18 листопада 1907 року взяли участь в урочистому обіді з нагоди річниці заснування «Ogniwo»²³. Особлива увага приділялася координації діяльності центрального правління й провінційних відділень «Oświata». Утім, учасники засідання правління польського товариства дійшли висновку щодо низького рівня активності, передусім у просвітницькій сфері, провінційних відділень — білоцерківського й бердичівського. Відповідно, було ухвалено рішення асигнувати 300 руб. на розвиток діяльності білоцерківського відділення, запропонувати всім провінційним відділенням надіслати звіти про свою діяльність та відгуки щодо розроблених товариством «Protoswita» «програм для навчання в народних школах»²⁴.

Усупереч проголошеному *de jure* праву запроваджувати в навчальних закладах методичні посібники й підручники місцевими мовами, 1907 року міністерство народної освіти відхилило клопотання київського товариства «Oświata» про відкриття двох польських шкіл для дітей-католиків, а керівництво Київського навчального округу не взяло до уваги колективне прохання близько 100 батьків учнів-поляків 2-ї житомирської гімназії щодо введення викладання польської мови²⁵.

Від 14 вересня 1907 року відбувалися заняття в таємній польській школі Бердичева. Зокрема, читання, письма й молитов навчалося 9 дітей римо-католицького віросповідання: Розалія Гуцевич (12 років), Франциск Линевич (13 років), Камілія Линевич (11 років), Станислава Липська (13 років), Викентина Липська (11 років), Мартин Грушецький (11 років), Едворт Юрковський (11 років), Франц Павловський (13 років), Морян Павловський (13 років)²⁶. Виконувати викладацькі обов'язки на безоплатній основі зголосилася дворянка А.А. Шостак. Натомість, від відповідальності «винних» не врятували ані наявність на стіні класної кімнати портрета російського імператора, ані виправдання організатора школи 74-літнього дворянина В.А. Сляського, який, не маючи власних нащадків, вирішив присвятити себе шляхетній справі — допомогти дітям із бідних римо-католицьких родин здобути бодай початкову освіту.

У вересні 1907 року в селі Пустоха Бердичівського повіту засновано польську школу, де навчалося близько 20 учнів у віці 10–14 років²⁷. 23 жовтня того ж року директор-розпорядник цукрового заводу м. Погребище Б.Ф. Крачкевич власним коштом відкрив польську школу в приміщенні костюлу, наданому місцевим ксьондзом А. Жолковським. Навчальним процесом керувала І.К. Іодовська, яка мала свідоцтво на звання вчительки, видане директором Житомирської чоловічої гімназії (1894). Невдовзі Б.Ф. Крачкевич був притягнутий до відповідальності,

незважаючи на запевнення, що створений ним освітній заклад спрямований на задоволення духовних запитів місцевих католиків, які через переповнення міністерського училища м. Погребище змушені «лишатися вдома без будь-якої освіти»²⁸.

Під патронатом парафіяльного попечительства Володарського римо-католицького костелу на початку жовтня 1907 року відкрито таємну польську школу, приміщення якої складалося з декількох кімнат, у т.ч. столярної майстерні й спалень для хлопців, які перебували на повному пансіоні²⁹. Викладалися арифметика, географія, російська і польська мови, Закон Божий, кошикове й столярне ремесла. Закладом опікувався місцевий ксьондз В. Шостаковський. Сквирський повітовий ісправник установив перелік учнів школи:

Таблиця 1

Список учнів, виявлених сквирським повітовим ісправником 22 жовтня 1907 року в польсько-католицькій школі м. Володарка³⁰

№	Звання, ім'я, по батькові, прізвище	Вік	Віросповідання
1.	селянин с. Тадіївка Андрій Прушковський	18	римо-католицьке
2.	селянин с. Янишівка Казимир Іванович Шумовський	16	те саме
3.	селянин с. Лобачів Павло Григор'єв Завадський	14	те саме
4.	селянин с. Татаринівка Іван Мартинович Дунаєвський	17	те саме
5.	селянин м. Володарка Марцин Францевич Дроздович	14	те саме
6.	селянин с. Тадіївка Леонтій Францевич Клосовський	14	те саме
7.	селянин с. Воробіївка Вікентій Петрович Баранський	14	те саме
8.	селянин с. Янишівка Кирило Якович Мазур	12	те саме
9.	селянин с. Янишівка Федір Іванович Смиківський	15	те саме
10.	селянин с. Воробіївка Петро Іванович Баранський	12	те саме
11.	селянин м. Володарка Вікентій Іванович Шишковський	10	те саме

У селі Пиковець Бердичівського повіту 1907 року поліцейський наглядач викрив в одному з приватних будинків нелегальну польську

школу, де навчалися грамоти діти віком до 10 років³¹; у грудні того ж року в будинку селянина с. Богудзенка Ф.П. Драчевського була відкрита польська школа, в якій викладав 33-літній міщанин м. Хмільник А.-З.І. Мосевич³². Директор цукрового заводу м. Дзюньків дворянин Ю.Ф. Крачкевич заснував польську школу, в ній початкову освіту здобували учні від 6 до 16 років³³. У маєтку дворянина С. Хоєцького в с. Поличинці функціонував початковий навчальний заклад для нащадків польської шляхти, де вчителювала 55-літня К.С. Ганська³⁴. Школи, в яких діти католиків вивчали молитви, навчалися читання й письма польською мовою, діяли в с. Тетіїв з вересня і с. Бурківці Таращанського повіту з листопада 1907 року. Викладачі цих шкіл, що не мали свідоцтв на звання вчителя, та їхній засновник — настоятель Тетіївської римо-католицької парафії Метельський — були притягнуті до відповідальності³⁵. З огляду на загрозу «пропаганди католицизму й ополячування православного населення» особливий інтерес щодо розслідування діяльності школи в с. Шуляки виявила Київська духовна консисторія³⁶. «Школи ці згубно впливають на населення, оскільки школи відвідують і діти православного віросповідання», — такий вердикт міністерство внутрішніх справ винесло освітнім осередкам с. Берківка і с. Острів Радомисльського повіту³⁷. З ініціативи ксьондза Брусилівського костелу Я. Ідзьковського початковий польський навчальний заклад було відкрито в с. Негребовка³⁸; католицька школа діяла і в с. Кримок³⁹. У м. Рокитне Васильківського повіту поряд із римо-католиками польську мову студіювали православні — Марцелія й Міхас Дзевановські⁴⁰.

Мировий посередник другої ділянки Таращанського повіту Київської губернії 1907 року ініціював закриття польської школи, створеної настоятелем П'ятигорської римо-католицької парафії Шуманом у будинку селянина-католика І. Яворовича в с. Олександрівці. Учнями школи були 17 дітей з католицьких родин (13 хлопчиків і 4 дівчинки), посаду вчителя обіймав 34-літній поляк, селянин Віленської губернії А.О. Круглий, який щомісяця отримував від настоятеля платню в розмірі 15 рублів⁴¹.

За сприяння настоятеля Ружинського римо-католицького костелу ксьондза Бончковського наприкінці 1907 року в с. Зарудинці Бердичівського повіту в будинку селянина М. Добржанського засновано польську школу, яку відвідували 21 хлопчик і 14 дівчаток. Дворянка К.-Х. Ястржембська викладала в ній закон віри, польське читання й письмо. І хоча плата за навчання складала «6 руб. від учня», учителька виконувала свою роботу на громадських засадах, спрямовуючи всі наявні кошти на оренду приміщення, придбання підручників і навчального приладдя. У процесі притягнення до відповідальності Добржанського та Ястржембської обтяжуючою обставиною стало відвідання школи православним хлопчиком З. Латко⁴².

З поля зору російських адміністративно-каральних органів не вислизнув і той факт, що студент Університету Св. Володимира, співробітник хімічної лабораторії цукрового заводу графині Браницької (с. Шамраївка Васильківського повіту) М. Хойновський навчав дітей робітників молитов і катехізису, організовував ігри й навчальні екскурсії задля ознайомлення з рослинним світом лісу⁴³.

Відповідно до секретного рапорту васильківського повітового ісправника київському губернатору від 17 грудня 1907 року в м. Біла Церква було виявлено дві польські школи, створені завдяки жертвам римокатолицької громади. У першій з них, яку очолював селянин с. Пологи П. Кузьменко, хлопчикам викладали загальноосвітні предмети й чоботарство. Іншою школою (для дівчаток) керувала прусська піддана Ф.В. Тіль. Закону Божого навчав настоятель Білоцерківської римокатолицької парафії ксьондз Лушек⁴⁴.

Ще на початку 1860-х рр. польська школа й каплиця існували у с. Волиця Сквирського повіту, в будинку Т. Рациборовської. Під час «раптового суворого обшуку» там було знайдено більше двадцяти примірників польських букварів, іншу польську й російську навчальну літературу, а також з'ясовано, що з учнів залишилися лише 10-літній римокатолик Е. Витушинський, який три роки тому приїхав зі Львова, та 14-літній син селянина Подільської губернії, православний В. Огородник⁴⁵. Підлягала закриттю школа, яка, за інформацією сквирського повітового відділення київської єпархіальної училищної ради (1907), була заснована в с. Волиця місцевим землевласником Б. Рациборовським⁴⁶.

1908 року таращанський повітовий ісправник у рапорті, поданому київському губернатору, доповів про викриття у с. Багва та с. Янішовка польських шкіл, де викладали відповідно 28-літній селянин Петроковської губернії католик Ф.П. Собчат і жителька Любліна 34-річна полька М.Ю. Хібавська (обидва не мали вчительського звання)⁴⁷.

У результаті розслідування, здійсненого 1908 року, поліція встановила, що в будинках міщан О. Склярського й С. Хоміцького у с. Пришивальня, а також селянина Т. Запольського у с. Веприк Васильківського повіту настоятелем римокатолицької парафії с. Дідівщина Сквирського повіту були засновані таємні польські школи для навчання дітей молитов, катехізису, священної історії⁴⁸. У школі с. Пришивальня вчителювала міщанка м. Заславля Б.В. Котовицька, а с. Веприк — міщанка м. Рівного Б.В. Чартковська. Цього ж року польська школа була викрита в будинку міщанина П. Ридвальського в с. Рогізна Сквирського повіту⁴⁹.

Клопотання жителів с. Янківка й с. Антонівка Васильківського повіту про дозвіл на створення ремісничої школи для дітей-католиків (1908) було відхилене через «політичну неблагонадійність» Л. Горського,

А. Сокольського та інших прохачів, які «...не заслуговують на довіру, оскільки, будши католиками (походять із колишньої польської шляхти), ставляться до всього російського, як і до існуючого в Росії державного й суспільного ладу, дуже вороже»⁵⁰. До того ж Горському ставилося за провину надання ним у минулому свого будинку як приміщення для польської школи, де навчалося 20 дітей під керівництвом 18-літньої уродженки Фастова католички В. Подвисоцької і настоятеля Василівської римо-католицької парафії ксьондза Любовицького. Зрештою васильківський повітовий ісправник констатував у листі до київського губернатора, що у відкритті польської школи немає потреби, оскільки в с. Янківка функціонує міністерське двокласне училище, де викладаються загально-освітні предмети й рукоділля.

У секретному циркулярі київського губернатора від 7 березня 1908 року керівництву поліції Київської губернії наголошувалося: «Пропоную начальникам поліції якнайшвидше з'ясувати й донести мені, чи не було встановлено при виконанні поліцейських дізнань щодо відкриття в різних населених пунктах губернії польських шкіл без належного дозволу якийсь зв'язок цих шкіл із функціонуючим у м. Києві польським просвітницьким товариством «Oświata» і його відділеннями...»⁵¹. Про відсутність фактів заснування польських шкіл відрепортували канівський, київський, черкаський, чигиринський повітові ісправники. Водночас сквирський повітовий ісправник виявив зв'язок із «Oświata» польської школи в с. Березинка, учитель якої, Б. Химентовський, отримав рекомендацію від зазначеного товариства. За результатами розслідування діяльності шкіл у м. Володарка й с. Мала Сквирка було встановлено, що «Oświata» порушувало клопотання про дозвіл на їх відкриття. Адміністративно-каральним органам не вдалося виявити зв'язок із польським просвітницьким товариством шкіл, заснованих нелегально в Бердичівському, Васильківському, Звенигородському, Липовецькому, Радомисльському, Таращанському повітах Київської губернії.

З ініціативи ксьондза Беліловської парафії Шангіна восени 1908 року в с. Юзвин Бердичівського повіту в будинку селянина В. Боярського створено польську школу, приміщення якої являло собою кімнату завдовжки і завширшки в 6 аршин, заввишки в 2½ аршина, з трьома вікнами 1 X ¾ аршина, земляною підлогою й піччю. Шкільне начиння складалося з грифельних дошок, польських абеток і хрестоматій, збірників арифметичних задач, навчальних посібників із Закону Божого тощо. Учителем школи був селянин Липовецького повіту римо-католик Ф.Я. Требільський (37 р.); до списку учнів входили: Грушевська Агата Йосипівна, Камінська Людвіка Людвіківна, Пьонтковська Анна Павлівна, Камінський Едуард Лук'янов, Блажівський Климентій Адамів, Блажівський Семен Семе-

нів, Боярський Людвик Владиславів, Блажиевський Мартин Адамів, Блажиевський Тимофій Казимирів⁵². У грудні цього ж року католицька громада с. Богудзенка Бердичівського повіту відкрила польську школу, де навчалося 14 хлопчиків і 3 дівчинки віком від 10 до 14 років, а викладацькою діяльністю займався випускник церковно-парафіяльної школи 24-літній Ц.С. Хомський⁵³.

У березні 1909 року радомиський повітовий ісправник викрив в урочищі Дубова нелегальний польський навчальний заклад, який відвідувало 15 учнів включно з двома православними⁵⁴, а в с. Заміри — таємну школу з 22 учнями, з яких 1 хлопчик і 2 дівчинки були православними⁵⁵. Предметне наповнення інтер'єру останньої складалося з двох столів, семи лавок і класної дошки. Того ж року пристав 4 стану Бердичівського повіту закрити польську школу, відповідальність за створення якої одногосно взяла на себе католицька громада с. Велика Радзивилівка. Школа розташовувалася у двох кімнатах будинку місцевого жителя І. Караула й нараховувала 29 учнів, і зокрема, дві православні дівчинки віком 8 та 9 років. У ній викладалося читання й письмо переважно польською мовою, римо-католицький катехізис, арифметика, російське читання⁵⁶. та У м. Липовець під облаштування заснованої уманською міщанкою М. Вишчанською школи для дітей римо-католиків власний будинок надав єврей Ягубський⁵⁷. Під час здійсненого у квітні 1909 року за вказівкою попечителя Київського навчального округу П.О. Зілова обшуку в будинку жителя с. Володарка Сквирського повіту М. Дроздовського, що перейшов у католицизм, не вдалося знайти підтвердження інформації про відкриття ним наприкінці 1908 року таємної польської школи⁵⁸.

Унікальним явищем культурного життя Києва було польське театральне-музичне мистецтво, адже відображаючи провідні художні течії й естетичні ідеї свого часу, воно накладало глибокий відбиток на багатомірні процеси формування суспільної свідомості київської громадськості, кристалізації морально-етичних ідеалів, розвитку емоційно-психологічної складової духовного життя міста. Так наприклад, непересічною подією стали виступи в Малому театрі Крамського, з участю київської трупи, польської актриси Марії Пшибилко-Потоцької, яка презентувала у квітні 1909 року комедію в 4-х актах «Lekkomyślna siostra». Їх анонс фігурував на перших шпальтах київської преси:

TEATR MAŁY KRAMSKIEGO.
W czwartek, d. 2 kwietnia b.r. Ostatni występ
MARYI PRZYBYŁKO-POTOCKIEJ
artystki teatrów Warszawskich z współudziałem trupy Kijow.
T-wa miłośn. stuki oraz artystów.

Lekkomyślna siostra, komedja w 4-ch aktach Włodzimierza Perzyńskiego. Początek o godzinie 8¼ wieczorem. Reżyser Henryk Halicki. Bilety nabywać można w kasie teatru⁵⁹.

Аналіз змісту київської преси початку ХХ ст. засвідчує зростання значення просвітницької діяльності польської громади. Згідно з інформацією газети «Киевская мысль» від 29 квітня 1909 року в Києві готувалися до зустрічі відомого польського письменника, поета й драматурга Є. Жулавського, якого запросили для читання лекцій на теми: «Про засади мистецтва», «Про драму і про театр», «Про талант і про геній». У травні до польського клубу «Огниво» були запрошені учасники Організаційного зібрання польського гуртка літераторів і журналістів, а також гості артистичного кабаре, до програми якого входили оперета Ж. Оффенбаха «Паризькі квітничарки», декламація, співи, монологи тощо⁶⁰. 30 квітня в приміщенні Товариства рівноправ'я польських жінок на Прорізній, 28 у Києві було організовано бесіду Т. Загурського на тему «Жінка в російському законодавстві». На 15 травня в приміщенні Польського гімнастичного товариства, розташованого по вул. Лютеранська, 32, призначили публічну лекцію С. Пивара «Про еміграцію в Америці»⁶¹.

30 квітня 1911 року в Бердичеві відбулася постановка п'єси «Болеслав Сміливий» настоятеля Маріїнського костелу ксьондза Д. Бончковського, який, за інформацією київського охоронного відділення, мав спрямувати грошовий збір від спектаклю на облаштування нелегальних польських шкіл у Житомирі й Києві. 7 травня 1911 року о 20.25 ця історична драма була представлена у київському театрі «Бергонье». Режисери: І. Якса-Хамец і С. Вільчковський, дійові особи:

- король Болеслав Сміливий — п. Вадзинський;
- Станіслав, єпископ краківський — п. Яцца-Хамец;
- Ізяслав, великий князь київський — п. Гаєвський;
- Мешко, син Болеслава — п. Зарембянка;
- Ярополк, син Ізяслава — п. Згорський;
- Вшебор, гетьман військ королівських — п. Моравський;
- Сецех, каштелян краківський — п. Балдис;
- Сулислав, завідувач державної скарбниці — п. Войцеховський;
- Збилют, начальник варті — п. Лакомський;
- Славек, син гетьмана — п. Холинський;
- Стрепа, прапороносець — п. Ярошевич;
- Остоя, сотник королівських військ — п. Томашинський;
- Папський легат — п. Кропильницький;
- Піотровин — п. Неверуш;
- Ангел — пані Халинич;

- Диявол — п. Гродецький;
- Кмита, зброносець — п. Халицький мол.;
- Зема, зброносець — п. Вильчковський;
- Василь, слуга Ізяслава — п. Гриневицький;
- Мисливець — п. Голинський.

За офіційними даними, театральний збір склав 357 руб. 55 коп., з них на оренду театального приміщення й освітлення витрачено 117 руб., на платню артистам — 60 рублів за вихід, на поїздки з Бердичева до Києва й у зворотному напрямку — 49 руб. 42 коп.⁶² Очевидно, з метою таємного збору коштів для польських шкіл ксьондз Д. Бончковський направляв особисті запрошення своїм київським знайомим, наприклад: В. Титен-бруку, що проживав на Бібіковському бульварі, 52.

25 лютого 1912 року на базі Товариства рівноправ'я польських жінок відбулася науково-популярна астрономічна бесіда на тему «Про походження світів» у супроводі «світових картин»; 1 березня доктор В. Боровська представила доповідь «Гігієна дитини»⁶³.

Культурно-освітній розвиток польської громади невіддільний від діяльності добродійних організацій, спрямованої на підтримку незаможних верств населення. На річному засіданні Римсько-католицького благодійного товариства (1912) у клубі «Ognіwo», де головував настоятель костелу Св. Олександра ксьондз С. Шептицький, було представлено звіт, згідно з яким упродовж 1911 року надійшли пожертви від Л. Янковського — 25 тис. руб., 4% держ. рентою; пожертви імені І.Ф. Диновського — 2800 руб. і 1300 руб., 4% держ. рентою (відсотки з цих сум мали направлятися на оплату навчання дітей із бідних родин); за заповітом К.Ф. Кржишковського — 10 тис. руб. на облаштування дитячого «при-тулку-ясел» і 10 тис. руб. на створення колоній для слабосильних дітей; відповідно до заповіту І.В. Лиховського — 1 тис. руб., відсотки з яких призначалися для ремісників-початківців. Товариство отримало прибутки і за рахунок організації балу в залі купецького зібрання (3183 руб.), гуляння Дніпром (143 руб.), танцювального вечора в клубі «Ognіwo» (357 руб.)⁶⁴.

Із початком Першої світової війни польське громадсько-культурне життя тривало, знаходячи вияв у яскравих мистецьких акціях, театральних постановках. Польськомовні періодичні видання висвітлювали діяльність не лише польської, а й інших етнічних громад Києва. Приміром, 23 лютого 1915 року в газеті «Goniec kijowski» опубліковано замітку «Z życia Czechów kijowskich», присвячену засіданню Чеського благодійного й просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського, на якому обрали делегатів на з'їзд «Союзу чеських товариств у

Росії», а також обговорювалася роль останнього у вирішенні майбутньої долі Чеського королівства⁶⁵.

На початку ХХ ст. поживалення громадсько-культурної, просвітницької діяльності поляків у межах Київської губернії відбувалося в контексті подій Першої російської революції 1905–1907 рр., процесів становлення громадянського суспільства, активізації діяльності політичних партій і громадських організацій, розвитку засобів масової інформації, розширення мережі польських періодичних видань, посилення їхнього впливу на національно-політичні процеси, модернізацію суспільних інститутів, формування суспільної думки й національної самосвідомості. Аналіз тематичної спрямованості польської преси, головної газети «Głos kijowski», дозволяє дійти висновку щодо її вагомого значення як інструменту поглиблення міжнаціональної комунікації, українсько-польської духовної взаємодії, популяризації ідеї української культурно-історичної самобутності. В умовах імперської політики русифікації важливим механізмом збереження національних культурних традицій, рідної мови була польська школа, що перебувала на нелегальному становищі й була тісно пов'язана з католицькою церквою. Відтак, репресивна національно-освітня політика держави поєднувалася з дискримінацією на релігійному ґрунті, і саме католицька церква стала центром відродження духовного потенціалу поляків, піднесення гуманітарної культури, гармонійного синтезу процесу навчання й виховання, прищеплення молодому поколінню християнських моральних цінностей, плекання патріотизму. Тісний взаємозв'язок релігійних і національних почуттів поєднувався з відкритістю польської громади до міжкультурного діалогу, свідченням чого, зокрема, стало залучення православних учнів до польських шкіл. Яскравим виявом культурно-просвітницької діяльності поляків була організація публічних лекцій і різноманітних мистецьких акцій, через призму образності польського театру відображалася багата гама емоцій, естетичних відчуттів, ціннісно-світоглядних орієнтирів епохи.

¹ Лісевич І.Т. Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 102 с.; Лісевич І.Т. У заціпленні двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — 87 с.; Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 240 с.; Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ–ХХ ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 78 с.; Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині–Житомирщині у ХІХ — першій половині

ХХ ст. — Житомир: Житомирський держ. пед. ун-тет, 2002. — 158 с.; Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2004. — 168 с.; Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (ХІХ — поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ. — Житомир: «Полісся», 2007. — 320 с.; Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. — К.: «Знання України», 2007. — 508 с.

² Głos kijowski, 1906, 1(14) marca. — S. 2.

³ Głos kijowski, 1906, 29 czerwca (10 lipca). — S. 1–2.

⁴ Dziennik kijowski, 1907, 11(24) kwietnia. — S. 2.

⁵ Dziennik kijowski, 1907, 31 marca (13 kwietnia). — S. 2.

⁶ Киевская мысль, 1909, 22 мая. — С. 1–2.

⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 2, оп. 36, спр. 47, арк. 577а–580.

⁸ Там само, арк. 621–623(зв.).

⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 75, спр. 226, арк. 1–3.

¹⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 282, арк. 1–4.

¹¹ Киевская мысль, 1907, 24 августа. — С. 1; 1907, 4 мая. — С. 1; 1907, 15 мая. —

С. 1.

¹² Киевская мысль, 1907, 16 мая. — С. 1; 1907, 20 мая. — С. 1.

¹³ Киевская мысль, 1907, 7 июня.

¹⁴ Киевская мысль, 1907, 24 октября. — С. 3.

¹⁵ Киевская мысль, 1907, 10 ноября. — С. 3.

¹⁶ Киевская мысль, 1907, 9 ноября. — С. 3.

¹⁷ Киевская мысль, 1907, 24 октября. — С. 3.

¹⁸ Киевская мысль, 1907, 9 декабря. — С. 2.

¹⁹ Киевская мысль, 1907, 19 декабря. — С. 4.

²⁰ Киевская мысль, 1907, 22 декабря. — С. 1.

²¹ Киевская мысль, 1907, 3 октября. — С. 1; 1907, 4 октября. — С. 1; 1907, 5 октября. — С. 1; 1907, 6 октября. — С. 1; 1907, 7 октября. — С. 1; 1907, 8 октября. — С. 1; 1907, 9 октября. — С. 1.

²² Киевская мысль, 1907, 11 октября. — С. 1; 1907, 12 октября. — С. 1.

²³ Киевская мысль, 1907, 5 ноября. — С. 2.

²⁴ Киевская мысль, 1907, 9 ноября. — С. 3.

²⁵ Киевская мысль, 1907, 4 марта. — С. 4; Киевская мысль, 1907, 28 сентября. —

С. 3.

²⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 286, арк. 6.

²⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 284, арк. 1–3.

²⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 285, арк. 2.

²⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 287, арк. 9.

³⁰ Там само, арк. 10–10(зв.).

³¹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 311, арк. 5–6.

³² ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 108, арк. 1–1(зв.).

³³ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 348, арк. 3–3(зв.).

³⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 379, арк. 4–4(зв.).

³⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 144, арк. 1–2(зв.).

³⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 492, арк. 4–5.

³⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 405, арк. 1.

³⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 380, арк. 4–4(зв.).

³⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 404, арк. 1–3.

- ⁴⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 385, арк. 1–1(зв.).
⁴¹ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 44, арк. 1–5.
⁴² ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 374, арк. 4–4(зв.).
⁴³ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 381, арк. 9–9(зв.).
⁴⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 386, арк. 1–3(зв.).
⁴⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 181, спр. 661, арк. 1–4.
⁴⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 349, арк. 1.
⁴⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 41, арк. 1–1(зв.).
⁴⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 51, арк. 5.
⁴⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 515, арк. 1.
⁵⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 103, арк. 3.
⁵¹ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 547, арк. 1–1(зв.).
⁵² ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 552, арк. 1–6.
⁵³ ДАКО, ф. 2, оп. 75, спр. 72, арк. 2–4.
⁵⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 156, арк. 1–1(зв.).
⁵⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 255, арк. 1–2.
⁵⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 256, арк. 1–2(зв.).
⁵⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 159, арк. 1–1(зв.).
⁵⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 267, арк. 1–4.
⁵⁹ Киевская мысль, 1909, 2 апреля. — С. 1.
⁶⁰ Киевская мысль, 1909, 16 апреля. — С. 3.
⁶¹ Киевская мысль, 1909, 2 мая. — С. 3.
⁶² ДАКО, ф. 2, оп. 227, спр. 191, арк. 20(зв.).
⁶³ Киевская мысль, 1912, 12 февраля. — С. 5; 17 февраля. — С. 4.
⁶⁴ Киевская мысль, 1912, 1 октября. — С. 6.
⁶⁵ *Goniec kijowski*, 1915, 10(23) lutego. — S. 3.

REFERENCES

1. Buravs'kuj, O. (2004). *Poliaky Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.* Zhytomyr: Zhytomyrs'kij derzhavnyj universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
2. *Dziennik kijowski*, 1907, 11(24) kwietnia, 31 marca (13 kwietnia) [in Polish].
3. *Głos kijowski*, 1906, 1(14) marca, 29 czerwca (10 lipca) [in Polish].
4. *Goniec kijowski*, 1915, 10(23) lutego [in Polish].
5. Kalakura, O.Ya. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX st.* Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
6. *Kievskaja mysl'*, 1907, 4 marta, 4, 15–16, 20 maja, 7 ijunja, 24 avgusta, 28 sentjabrja, 3–9, 11–12, 24 oktjabrja, 5, 9–10 nojabrja, 9, 19, 22 dekabrja, 1909, 2, 16 aprelja, 2, 22 maja, 1912, 12, 17 fevralja, 1 oktjabrja [in Russian].
7. Lisevych, I.T. (1997) *Dukhovno sprahli (dukhovne zhyttia pol's'koi natsional'noi menshyny na Naddnyprians'kij Ukraini v 1864-1917 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Lisevych, I.T. (1995). *Rodom z Ukrainy... (pol's'ka natsional'na menshyna i kul'turne zhyttia na Naddnyprians'kij Ukraini u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Lisevych, I.T. (1993). *U zatinku dvohlavoho orla (pol's'ka natsional'na menshyna na Naddnyprians'kij Ukraini v druhij polovyni XIX st. — na pochatku XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

10. Paliienko, V.I. (1998). *Mistsia istorychnoho rozseleattia pol's'koi liudnosti v Ukraini v kintsii XIX–XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Sejko, N.A. (2002). *Pol's'ke shkil'nytstvo na Volyni-Zhytomyrschyni u XIX — pershij polovyni XX st.* Zhytomyr: Zhytomyrs'kyj derzh. ped. un-tet [in Ukrainian].
12. Sejko, N.A. (2007). *Dobrochynnist' poliakiv u sferi osvity Ukrainy (XIX — poch. XX st.). Kyivs'kyj uchbovyj okruh.* Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].